

Өмүрканов Т.А.

Т.КАСЫМБЕКОВДУН «СЫНГАН КЫЛЫЧ»
РОМАНЫНДА КЕЗДЕШКЕН АРАБ СӨЗДӨРҮНӨ ЛИНГВИСТИКАЛЫК
ЖАКТАН ТАЛДОО ЖҮРГҮЗҮҮ

Өмүрканов Т.А.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АРАБСКИХ СЛОВ В РОМАНЕ
Т.КАСЫМБЕКОВА «СЛОМАННЫЙ МЕЧ»

T.A. Omurkanov

THE RESULTS OF THE LINGUISTIC ANALYSIS OF ARABIC WORDS
IN T.KASYMBEKOV'S NOVEL «THE BROKEN SWORD»

УДК: 81.811.161/894

Макалада Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында кездешкен араб сөздөрүнө лингвистикалык жактан талдоо жүргүзүлдү. Араб тили генеалогия жагынан семит тилдерине кирет. Ал типологиялык жагынан флективдүү тил болуп, кыргыз тилине жакындыгы жок экендиги белгиленди. Тарыхый жактан араб тили: байыркы араб тили, классикалык араб тили, жаңы араб тилдери болуп үч доорго бөлүнүшү көрсөтүлдү. «Сынган кылыч» романындагы араб тилинен алынган сөздөр маанисине карай бөлүштүрүлдү.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, араб тили, лексика, типология, араб жазуусу, тыбыш, тамга, сингармония.

В статье приведены результаты лингвистического анализа арабских слов в романе Т.Касымбекова «Сломанный меч». Арабский язык генеалогически относится к семитским языкам, а по типологическим свойствам является флективным языком, что обуславливает отсутствие родства между арабским и кыргызским языками. Описывается история развития арабского языка, которая делится на три периода: древний арабский язык, классический арабский язык и новые арабские языки. Произведена классификация арабских слов в романе «Сломанный меч» по значению.

Ключевые слова: кыргызский язык, арабский язык, лексика, типология, арабская письменность, звук, буква, сингармония и т.д.

The article presents the results of the linguistic analysis of Arabic words in T.Kasymbekov's novel "The Broken Sword". The Arabic language by its genealogy reference to Semitic languages and by its typological properties is an inflectional language, which causes the absence of relationship between the Arabic and Kyrgyz languages. Describes the history of the development of the Arabic language, which is divided into three periods: ancient Arabic, classical Arabic and new Arabic. The classification of Arabic words in the novel "Broken Sword" by meanings is made.

Key words: Kyrgyz language, Arabic language, vocabulary, typology, Arabic script, sound, letter, synharmony.

Азыркы түрк тилдери менен байыркы тилдин сөздүк составы бирдей эмес. Сөздүк состав улам жаңыланып, тилдин өнүгүү деңгээлине жетет. Тил аны пайдаланган калктын улуттук маданиятына жана ал тилдин коомдогу аткарган кызматына байланыш-

туу болот. Тил – коомдук көрүнүш, эл менен бирге пайда болот жана өнүгөт.

Дүйнөдөгү ар бир тилдин структуралык өзгөчөлүгү бар. Алар сөз өзгөртүү, сөз жасоо ж.б. мүмкүнчүлүгү жагынан, бири-биринен ашык, же кем эмес. Бул жагынан тилдердин бардыгы бирдей. Тилдер бири-биринен коомдо аткарган кызматынан, байланыш функциясы жагынан айырмаланышат. Тил башка тилдердин эсебинен өздөрүнүн лексикасын байытып, грамматикасын тактайт, аларга өздөрүнүн таасирин тийгизет. Тил – бардык элге бирдей кызмат кыла турган улуттук көрүнүш.

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында кездешкен араб сөздөрүнүн көп колдонулушу тилдер арасындагы лексикалык карым-катышты көрсөтөт.

Кайсы тилди албаңыз, андагы чет сөздөр сан жагынан бирдей эмес. Бир тилде чет сөздөр көп болсо, экинчи тилде аз жана ал сөздөрдүн тыбыштык турпаты, кээде семантикалык мазмуну да өз булагынан башкача болуп өздөштүрүлгөн. Мисалы, К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүн» карасак, андагы сөздөрдүн 5,75%ы араб тилинен, 6,56%ы иран тилинен, 10,52%ы орус тилинен алынган сөз экенин көрөбүз. Башка тилдерден алынган сөздөр лексиканы сан жагынан байытып тим калбайт. Алар өздөрү менен кошо тыбыштык жаңы айкалыштарды, муундун жаңы түрлөрүн, кээде жаңы фонемаларды да ала келишет. Ошентип барып төл сөздөгү тыбыштарга да өздөрүнүн таасирин тийгизет. Кыскасы, чет сөздөр эне тилдин тыбыштык түзүлүшүнө таасир этүү менен жаңы морфемалардын пайда болушуна негиз болот. Тил тарыхында лингвистикалык ички себептер да маанилүү орунду ээлейт.

Тилдин тарыхын үйрөнүүдө сөздөрдү этимологиялык жагынан иликтеп, алардын маанисин коомдун тарыхы менен ажырагысыз байланышта текшерүү жакшы натыйжаларды берет. Тилдин эң эле сезгич жана өзгөргүч бөлүгү – сөздүк состав. Тилдин лексикасы турмуштагы күндөлүк болуп жаткан кубулуштарга жараша тынымсыз өзгөрүү абалында турат. Сөздүк составда өзгөрүүлөр болмоюнча, тилдин фонетикасында, андан ары тилдин морфологиясында жаңылыктар болушу мүмкүн эмес.

Түрк калкына, анын ичинде Кыргызстанда араб тилинин лексикасы менен ислам дини X-XI кылымдарда эле тарала баштаган деп болжоо керек. Буга Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» аттуу романы далил болот. Тексттин өзүндө: *вазир, вилайет, ва, вафасыз, давлет, халк, хурмат, хурдет, сафар, сабр, маруват, задал, залим, лекин, китаб, хахим, халал, хажиб, хас, гайат, бейт, лафс, фазул, жуваб, маглум, малик, ахыр* ж.б. сыяктуу араб тилинен кирген сөздөр XI кылымда түрк тайпаларына араб тилинин лексикалык таасири бар экендигин ырастайт.

Араб тили генеалогия жагынан семит тилдерине жатат. Типологиялык жагынан флективдүү тил, кыргыз тилине жакындыгы жок. Мисалы *илим* деген сөздүн уңгусу «*хлм*», ушул уңгудан пайда болгон араб тилинде көп сөздөр бар [10, 18-б.].

Араб тили семит тилдеринин түштүк бутагына кирет. Азыркы араб мамлекеттери: Ирак, Сирия, Ливан, Сомали, Иордания, Йемен, Судан, Ливия, Тунис, Алжир, Марокко, Сауд Арабиясы жана Бириккен Араб Республикасы, Мовретан ж.б. араб тилинде сүйлөгөн эл болжол менен жүз кырк миллиондон ашат. Тарыхы жактан араб тили: байыркы араб тили, классикалык араб тили, жаңы араб тилдери болуп үч доорго бөлүнөт. Байыркы араб тили III-V кылымдагы жазуу эстеликтеринде сакталган. Классикалык араб тилинин өсүп, жетилген доору VII-IX кылымдарга туура келет. Бул убакта жазылган араб тилиндеги адабий мурастар өтө көп. Классикалык адабий тил өз учурунда Жакынкы Чыгыштагы жана Орто Азиядагы элдердин тилине таасирин тийгизе алды.

Кыргыз тилине араб сөздөрү бул эки элдин тике карым-катышы аркасында эмес коңшу тилдер аркылуу, жана адабий чыгармалардан мисалы, Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» аттуу романынан келип жетти. Түндүк диалектиге караганда, түштүк-чыгыш, түндүк-батыш кыргыздардын кебинде, айрыкча, ономастикасында араб, иран элементтери көп.

Араб тилинин фонемалык составы кыргыз тилине окшобойт. Кыргыз тилинде үндүүлөр - 14, үнсүздөр - 25; араб тилинде үндүүлөр - үчөө (а, и, у); үнсүздөрү - 28. Буларды белгилөө үчүн 28 тамга алынган.

Араб жазуусу ылдам жазууга негизделген. Ошондуктан, тамгалары бири-бирине кошулуп жазылганда баштапкы толук түрүн кыскартат. Айрым тамгалар оң жагына кошулуп жазылса, сол жагына кошулбайт. Көпчүлүгү ылайык келген тарабына кошула берет. Тамгалардын мындай жазылышы байыркы араб тилинин фонетикасына негизделген. Сөздөрдүн окулушу менен жазылышы оңдон солду карата жүргүзүлөт [11, 40-б.].

«Ч» тыбышы менен башталган араб сөздөрү жок, анткени араб тилинде бул тыбыш жок. «Й» тыбышы менен башталган сөздөр кыргызча «ж» түрүндө өздөштүрүлгөн. Мисалы, *амир (эмир), нухта (нокот), нухса (нуска), лазым (ылазым), имла (ымыла), рахад (ыракат), давр (доор), йакут (жакут), байт*

(*бейит*), *адаб (адеп), даре (дарыс), махсод (максат), йетим (жетим), йакут (жакут), майуб (майып)* ж.б.

Араб тилинде бар, кыргыз тилинде жок тыбыштар жөнөкөйлөштүрүлгөн: *ариза (арыз), кади (кази), зикр (зикир), залм (залым), вакил (өкүл), такия (такыя), талаб (талап), асл (асыл), сурат (сүрөт), сифат (сыпат), фикр (бикир), фаида (пайда), харам (арам), хукмед (өкмөт), хава (аба), хабар (кабар)* ж.б.

Араб тилинде үндүү фонемалары үчөө, алар жанаша турган үнсүздөргө карап өзгөрүлөт, бирок өзгөрүлгөн варианты өзүнчө тамга менен белгиленбейт. Үнсүздөргө катар келгенде алифун (а), йаун (и), вавун (у) тамгаларынын астына кесра, же үстүнө фатха белгилери коюлса, басым түшүрүлүп, созулукчу окулат. Йаун мекен вавун үндүү тамгалардан кийин жазылса, дифтонг катарында окулат.

Араб тилиндеги үндүүлөр кыргыз тилинде сингармонияга салынат. Мисалы, салыштырып окугула: арабчасы кыргызчасы *мулла, васиат, хукмат, вакил, дукан, мудир мункин, барака, хасил фаил, мирза - молдо, осуят, өкмөт өкүл, дүкөн, мүдүр мүмкүн, береке, асыл пейил, мырза* ж. б.

Тыбыштык түспөлү башкача сөздөр жөнөкөйлөштүрүлүп, кыргыз сөздөрүнүн үлгүсүнө келтирилет. Анын төмөнкүдөй жолдору бар. Мисалы, *арабча харф (арип), дарс (дарыс), сабр (сабыр), хилм (илим), хакл (акыл), халк (калк), хайб (айтып), зикр (зикир), амр (амыр), исм (ысым), мажлис (мажлис), кибла (кыбыла)* ж. б.

Мындай: рф, рс, бр, лм, кл, йб, кр, мр, см, жл, бл сыяктуу тыбыштык айкалыштар кыргыз тилинде болгон эмес. Араб тилинен алынган сөздөрдүн аягындагы айрым үнсүздөр кыргыз тилинде айтылбай калат. Мисалы: *арабча батинжан, кыргызча (батынжа), тамама (тамам), халвах, (халва)* ж.б. Сөздөгү үнсүздөрдүн катар айтылышы кыргыз тилине ылайык келбесе, алардын бири түшүрүлүп айтылат. Мисалы: *арабча масжид (мечит) махйуб (майып), кувват (кубат), кыймат (кымбат)* ж.б. Сөз аягында «ж» тыбышынан кийин үндүү кошулат. Мисалы: *каржы (жарж), ажы (хаж)* ж.б. Сөздөгү дисгармониянын аралыгында бир үнсүздүн кошулуп айтылышы мүмкүн. Мисалы: *касида (касийда), тажриба (тажрыйба), имам (ыймам), натижа (натыйжа)* ж.б. Бул жердеги «й» сөздүн үндөштүк тартибин сактоо үчүн керек кылынып жатат.

Сингармонияга туура келген сөздөр мисалы, *аса, аман, азат, дарыс, акыр, арыз, кызмат, кымбат, кыямат, кыдыр, кылым, сыйкыр, эзел, эсеп, бедел, береке, бейил, кепил, кесип, шерик, иле, кире, китеп, милдет, бикир, битир, зикир, ибилис, бото, молдо, нокот, момун, окуя, олуя, осуят, булбул, дулдул, зулум, кусур, өкүм, өкүл, өмүр, дүйнө, мүдө, сүрө, үрпөт, мүмкүн, мүшкүл, үзүр, шүкүр, жума, кубат, кумар, куран, курман, мурас, мукам* ж.б. [7, 63-б.].

«Сынган кылыч» романындагы араб тилинен алынган сөздөрдүн маанисине карай төмөнкүдөй бөлүүгө болот: Турмуш, тиричиликте дайым колдонула турган сөздөр: *акыйкат, азап, айып, доор, залал, каат, кадыр, кайрат, кубат, карып, каржы, карыз, касиет, кыял, мазак, максат, мурас, мүнөт, сабыр, талап, тарап, урмат, шарт ж.б.*; Коомдук терминдер: *адап, залым, зулум, илим, насыят, осуят, өкүл, өкүм, сапар, саясат, саякат, тагдыр, тарбия, укук, дөөлөт, идара ж.б.*; Сейрек учураган сөздөр: *бакыл, бейит, жамал, зыяпат, кадим, купуя, эзел, сана ж.б.*

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» чыгармасында айрым эскирип колдонуудан чыгып калган сөздөр да кездешет. Мисалы, *амир, ажы, азан, айт, акырет, жаназы, зикир, имам, казы, калпа, кары, кыямат, мажлис, медиресе, мударис, муту, мүдүр, салабат, сопу, султан, шарият, рамазан, дуба, келме, шарык, уруят, касам, калапат, зилзала, арапа, ийбагат, мунажат, сура, таберик, ынсан, жапирим ж. б.*

Ошол эле араб элинин *шакъ* дегени *шек, сабаб* дегени *себеп, хирмиз* дегени *кырмызы, худрат* дегени *кудурет, нукат* дегени *нокот, кубла* дегени *кыбыла, мусала* дегени маселе, *бекишт дегени бейиш, хаптияк* дегени аптээк, *дузак дегени тозок, кылта* дегени *келте, мех* дегени мээр болуп таанылбай калган [7, 11-б.].

Араб тилинен кирген айрым сөздөр кыргыз тилинде пассивдүү болсо, башка тилде активдүү болушу ыктымал, же ал сөз үчүнчү бир жерде таза колдонулбайт, же мааниси жактан өзгөртүлгөн. Сөздүк составда болгон мындай айырмачылыктар тектеш тилди алыстатат. Маселен, кыргыз тилинде жок, өзбек тилинде бар араб сөздөрү: *асаб, асабий, жамаат, инсон иштаха, латифа, лугат, мархамат, матбуот, махсус, махалла, алим, саявон тавсия, талабнома, кисса ж.б.*

Азыркы кыргыз тилинде, эки, же үч тилдин лингвистикалык аралашмасы менен жасалган сөздөр да кездешет. Мисалы, кыргызча албеттүү, бул үч морфемадан турат: ал ар. хал «күч», -бат «көптүк түрүндө», -түү «-луу мүчө», ушул сөздөн калбат ар. «токтоо» деген сөз жасалган. Ошентип, ал «күч», албеттүү «чоң», калбат «токтоо» деген сөздөр түбү бир, бир уядан тараган сөздөр болуп чыгат.

Араб тилинде татаал сөз, кыргыз тилинде жөнөкөй көрүнөт. Мисалы, жумурай журттуң баары. Мында «жумурай» кыргыз тилинде морфемага ажыратылбайт. Араб тилинде жум «жалпы», хурий «эл, көпчүлүк эл», куруят «эркиндик», жумкуруят, «жалпыга теңдик» деген татаал сөз. Кыргызда «алиппе», алиф, ар. «а» тамгасынын аты, бээ «б» тамгасынын аты. Кыргызча ак пейил, ак ниет ар. сөзү: ак (хак) «таза», пейил ар. файл «аракеттенүүчү», ниет ар. «көнүл»; сапар ар. «узак жол», сапар, мусапыр (му-аф. + сапар «узак жол») кыргызча жолоочу деген эле сөз; мусапыркана, саякатчы, саяк «жалгыз», саякат ж.б. сөздөрдүн өз морфемалары гана анын кайсы тилге тиешелүү экендигин ырастайт. Араб, иран

тилдеринин аралашмасы менен пайда болгон сөздөр да бар. Мисалы: арамза ар.-ир. бул сөздүн этимосу: арам ар. тилинде харам (адал эмес), за ир. тилинде заде «сын», демек арамза «арам бала»; мырза ар.-ир. мыр ар. амир «эмир», -за ир. заде «сын», демек мырза «башкаруучу, амир бала»; мураб ар. -ир. «мираб»: мир ар. «амир», аб ир. «суу», демек мураб «суу башчы»; дүрдүнүйө, дүрдана ар. -ир. сөздөрү: дүр ар. «бермет», дүнүйө ар. «буюм»; демек, дүрдүнүйө «жаркыраган дүнүйө», дүрдана ар. -ир. «акылдуу бермет» болуп чыгат. Ушулар сыяктуу иран менен араб тилинин кошундусунан пайда болгон сөздөр да бар. Мисалы: бейбак ир. -ар. «бактысыз» (бей ир. «сыз», бак ар. «бакыт»); астайдил ир. - ар. «чын ниет» (астай ар. «чын, ниет», дил ир. «жүрөк») демек, астайдил «чын көңүл менен» деген сөз. Азыркы кыргыз тилинде дубана, думана деген сөздүн этимосу «эл кыдырып өзүнүн, же бирөөнүн насаатын жарыялап жүрүүчү адам». Араб менен кыргыз тил элементтеринин кошундусунан пайда болгон сөздөр да бар. Мисалы: аксын ар.-кырг. (ак ар. хак «таза, чын», -сын кырг. аф.ф., куранды), ан сезим (аң ар, «сезим», сезим кырг. «сезим») ж.б.

Кыргыз тилине кылымдар бою акырындап башка элдердин тилдеринен көптөгөн сөздөр киргендигин «Сынган кылыч» романында кездешкен араб сөздөрү далилдейт. Алар тилге абдан сиңип, кыргызчалашып кеткен. Ошондуктан, аларды өз сөзүбүз катарында кабыл алабыз. Бул сөздөрдүн колдонулушу кыргыз тилин жаңы туюнтмалар менен толуктады. Мындай тилдик карым-катыштар тектеш эмес тилдерде да болуп турат. Ошентип, тилдин лексикасы чет сөздөрдөн да куралат жана чет сөздөр менен да айырмаланып турат.

Тилдин жогорулап өнүгүшү анын байланыш функциясына негизделет. Тил байланыш курал катарында өндүрүштүн, илимдин, техниканын, адабияттын, маданияттын жана коомдук иштердин бардык тармагына катышса гана өнүгөт. Тилдин лексикасы жаңы туюнтмалар, жаңы сөз айкалыштары ж.б. менен толуктап, грамматикасын тактап турат. Тилдин байлыгы – андагы сөздөрдүн саны менен гана эмес, сөзгө киргизилген негизги жана өтмө маанилердин жана түрлөрдүн ар кырдуулугу менен да өлчөнүп турат. Сүйлөмдө сөздүн мазмуну жетишсиздик кылса (көлөм жагынан бир аз так келбесе), аны метафора, метонимия, синекдоха жолу менен, же сөз айкалышында алган позициялык орду ж.б. тилдик каражаттардын жардамы менен сөз мааниси кеңейтилет. Адабий тил – улуттук маданияттын көрүнүшү. Улут тил аркылуу гана өзүн көрсөтө алат.

Адабияттар:

1. Борисов В.М. Русско-арабский словарь. - М., 1967.
2. Баранов К. Арабско-русский словарь, Т. I, II. - М., 1970.
3. Бердиева Г. Арабские заимствования в таджикском языке (автореферат канд. дисс.). - Душанбе, 1969.
4. Белкин В.М. Карманный арабско-русский словарь. - М., 1970.

5. Дыйканов К., Кудайбергенов С., Яншансин Ю. Кыргыз жазуусунун тарыхынан. - Фрунзе, 1958.
6. Дыйканов К. Кыргыз тилиндеги үндүүлөр. - Ф., 1959.
7. Дыйканов К. «Кыргыз тилинин тарыхынан». - Ф., «Мектеп», 1980.
8. Карыниязов Т.Н. Вопросы старой и новой узбекской письменности. - Ташкент, 1940.
9. Кобалев А.А. Учебник арабского языка. - М., 1968.
10. Наджип Э.Н. Современный уйгурский язык. - М., 1960.
11. Садвакасов Г. Язык уйгуров Ферганской долины и проблемы взаимодействия уйгурских и узбекских диалектов. - Алмата, 1972.
12. Шарбатова Г.Ш. Карманный русско-арабский словарь. - М., 1968.

Рецензент: к.филол.н., доцент Чолпонбаев А.К.
